

УДК 316.3:37.09.378

DOI <https://doi.org/10.32782/humanitas/2024.3.8>

Олена КАРПЕНКО

доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи факультету психології, соціальної роботи та спеціальної освіти, Київський університет імені Бориса Грінченка, бульв. І. Шамо, 18/2, м. Київ, Україна, 02154

ORCID: 0000-0002-6715-2899

Scopus-Author ID: 57287160700

Бібліографічний опис статті: Карпенко, О. (2024). Соціальне середовище закладу вищої освіти як умова розвитку соціальної активності студентів. *Ввічливість. Humanitas*, 3, 54–59. doi: <https://doi.org/10.32782/humanitas/2024.3.8>

СОЦІАЛЬНЕ СЕРЕДОВИЩЕ ЗАКЛАДУ ВИЩОЇ ОСВІТИ ЯК УМОВА РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОЇ АКТИВНОСТІ СТУДЕНТІВ

У статті розглядається зміст понять «соціальне середовище», «соціальна активність студентів» в закладах вищої освіти. Виявлено сучасний рівень соціальної активності в закладі вищої освіти. Проаналізовано та обґрунтовано форми і методи роботи для формування соціальної активності із студентами – майбутніми фахівцями соціальної сфери. Наведено перелік необхідних умов для формування у студентів, майбутніх соціальних працівників, системи теоретичних знань, практичних умінь і навичок, необхідних для реалізації активної поведінки та поетапне формування професійної активності; розвиток і формування теоретичних знань, які сприятимуть становленню студента як активної соціальної одиниці.

Метою статті є виявлення особливостей середовища закладу вищої освіти у процесі професійної підготовки студентів, які у фаховій діяльності здатні вирішувати соціальні проблеми. Значна увага приділена проблемам педагогічної взаємодії викладача і студента, на основі проведеного аналізу виокремлено та з'ясовано зміст соціальної активності студентів у процесі теоретичної та практичної підготовки.

Ключовими завданнями виокремлено наступне: виявити та узагальнити складові соціальної активності як однієї із складних форм перетворення внутрішнього світу студента, яке відбувається у процесі саморуку людини своїм життєвим шляхом, на якому особистість пізнає себе, будує себе, осмислює суть свого функціонування; дослідити особливості соціальної активності розвитку особистості студента, його професійну самовизначеність.

Розкрито складові розвитку соціальної активності студентів можуть бути використані в університетах, де готуються майбутні фахівці соціальної сфери, а також, на курсах підвищення кваліфікації з метою посилення готовності до взаємодії з клієнтами на основі оволодіння комплексом знань та умінь, спрямованих на трансформування технологій активного навчання в реальних умовах середовища закладу вищої освіти.

За результатами узагальненого аналізу зроблено висновки, що ефективність і доцільність розвитку соціальної активності у студентів має не лише загальні принципи впровадження, але й специфіку конкретної майбутньої фахової діяльності. Висновки підтвердили обґрунтування створення необхідних соціальних умов в середовищі закладу вищої освіти.

Ключові слова: середовище, соціальне середовище, заклад вищої освіти, студенти, майбутні соціальні працівники, активність, соціальна активність, соціальна робота, фахова підготовка.

Olena KARPENKO

Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Professor of the Department of Social Pedagogy and Social Work, Faculty of Psychology, Social Work and Special Education, Borys Grinchenko Kyiv University, 18/2 I. Shamo Boulevard, Kyiv, Ukraine, 02154

ORCID: 0000-0002-6715-2899

Scopus-Author ID: 57287160700

To cite this article: Karpenko, O. (2024). Sotsialne seredovyshe zakladu vyshchoi osvity yak umova rozvytku sotsialnoi aktyvnosti studentiv [The social environment of a higher education institution as a condition for the development of students' social activity]. *Vvichlyvist. Humanitas*, 3, 54–59, doi: <https://doi.org/10.32782/humanitas/2024.3.8>

THE SOCIAL ENVIRONMENT OF A HIGHER EDUCATION INSTITUTION AS A CONDITION FOR THE DEVELOPMENT OF STUDENTS' SOCIAL ACTIVITY

The article examines the meaning of the concepts "social environment", "social activity of students" in institutions of higher education. The modern level of social activity in the institution of higher education was revealed. The forms and methods of work for the formation of social activity with students – future specialists in the social sphere have been analyzed and substantiated. The list of necessary conditions for the formation of students, future social workers, the system of theoretical knowledge, practical abilities and skills necessary for the implementation of active behavior and the gradual formation of professional activity is given; development and formation of theoretical knowledge that will contribute to the formation of the student as an active social unit.

The purpose of the article is to identify the peculiarities of the environment of the institution of higher education in the process of professional training of students who are able to solve social problems in their professional activities. Considerable attention is paid to the problems of pedagogical interaction between the teacher and the student, based on the analysis, the content of social activity of students in the process of theoretical and practical training is identified and clarified.

The key tasks are the following: to identify and generalize the components of social activity as one of the complex forms of transformation of the student's inner world, which occurs in the process of self-movement of a person along his life path, on which the individual knows himself, builds himself, understands the essence of his functioning; to investigate the peculiarities of the social activity of the student's personality development, his professional self-determination.

It was revealed that the components of the development of social activity of students can be used in universities, where future specialists of the social sphere are trained, as well as in advanced training courses with the aim of increasing readiness to interact with clients based on mastering a set of knowledge and skills aimed at transforming active learning technologies into real environmental conditions of a higher education institution.

Based on the results of the generalized analysis, it was concluded that the effectiveness and expediency of the development of social activity among students has not only general principles of implementation, but also the specifics of a specific future professional activity. The conclusions confirmed the rationale for creating the necessary social conditions in the environment of a higher education institution.

Key words: environment, social environment, institution of higher education, students, future social workers, activity, social activity, social work, professional training.

Актуальність проблеми. Висвітлення двосторонньої взаємодії суб'єктів педагогічного процесу, розкриття необхідності створення такого соціосередовища, яке б за своєю структурою і багатоваріативністю методів і форм впливу на особистість, дозволяло добирати відповідні форми й активно впливати на особистість у закладі вищої освіти (ЗВО). Такий підхід до вирішення проблеми потребує здійснення заходів щодо посилення змісту і якості підготовки соціально-гуманітарної складової майбутнього соціального працівника, що може здійснюватись за рахунок гуманітарних дисциплін, посилення їх соціальної значущості та створення нових курсів на основі міждисциплінарних взаємозв'язків, що слугує новим імпульсом у розвитку комфортного середовища ЗВО; створення технологічної соціально-педагогічної структури яка групується на демократизації.

На наш погляд, соціально-гуманітарний цикл у підготовці спеціаліста соціальної сфери відіграє досить вагомий роль, оскільки дозволяє здійснювати підготовку не вузько профільного фахівця соціальної сфери, а професіонала з широкою ерудицією та професійними зна-

ннями. Таке бачення освітнього процесу щодо підготовки конкретного фахівця соціальної сфери спонукає до пошуків можливостей розширення соціосвітнього простору для самореалізації, саморозвитку та формування активної соціальної позиції студента в умовах ЗВО. Це, безперечно, буде сприяти розвитку професійних здатностей студента – майбутнього соціального працівника – до вільного включення різних видів діяльності, корпоративної діяльності, просуванню по службових сходинках тощо.

Звичайно, йдеться не лише про обсяг відведених годин, а йдеться, також, і про реалізацію таких програм, які є спроможними забезпечити розвиток як професійних, так і особистісних якостей студента, які не завжди є рівнозначно співвіднесеними.

Аналіз досліджень і публікацій. Аналізуючи результати досліджень вітчизняних вчених (І. Зязюн, А. Капська, М. Корнев, В. Поліщук, С. Харченко та ін.), а також практичний досвід підготовки соціального працівника, нами виявлено, що цикл соціально-гуманітарних дисциплін вдалося вдосконалити і продуктивно співвіднести з іншими циклами (природничо-

науковим та професійно-практичним). Проте, досвід останніх 8–10 років дозволяє стверджувати, що про досягнення у їх змістовому плані та їх викладанні ще рано говорити як про достатньо завершений, досконалий процес.

Метою дослідження є виявлення особливостей середовища закладу вищої освіти у процесі професійної підготовки студентів, які у фаховій діяльності здатні вирішувати соціальні проблеми. Значна увага приділена проблемам педагогічної взаємодії викладача і студента, на основі проведеного аналізу виокремлено та з'ясовано зміст соціальної активності студентів у процесі теоретичної та практичної підготовки.

Основний матеріал дослідження. Багаторічний досвід підготовки в Україні соціальних працівників продиктував необхідність введення низки дисциплін психологічного і педагогічного спрямування: загальна і вікова психологія, соціальна психологія, психологія особистості, психодіагностика і психокорекція, психоконсультація тощо; педагогіка і соціальна педагогіка, основи спілкування, психолого-педагогічна терапія, педагогічний тренінг тощо.

Звичайно, врахування побажань і позиції студентів ЗВО щодо організації навчально-виховної діяльності, які мають уже в період активної практики самостійно приймати адекватні рішення, повинне, певною мірою сприяти розвитку як професійних, так і особистісних якостей, зокрема впливати на формування соціальної активності, що у свою чергу є необхідною умовою у подальшій роботі соціальної сфери. Потреба студента у створенні комфортного соціосередовища в ЗВО, стоїть серед інших на одному із перших місць, оскільки саме оптимальне у виховному, науковому, навчальному плані соціосередовище є тим підґрунтям, на якому активно розгортається самоактуалізація особистості та її самовдосконалення.

Можна припустити, що експертна оцінка студентів, хоча б певною мірою говорить про комфортність інтелектуальну, яка спрямована на них в освітньому просторі і яка впливає на їхній активний емоційний стан під час вивчення конкретного навчального курсу чи під час проходження практики. Водночас, не можна не зважати і на деякі «нарікання» студентів щодо відсутності такого соціосередовища, в якому вони могли саморозвиватися і самовдосконалюва-

тись, реалізувати свої потреби. Студенти вбачають у понятті «комфортне середовище» єдність умов, особистостей, засобів, які мають сприяти зростанню, прояву сильних сторін і вдосконаленню слабких, свободі вибору не лише умов, але й свободі вибору окремих аспектів навчання.

Це, певною мірою, розширило перелік компонентів, що сприяють створенню позитивного і комфортного мікросередовища у вищій школі. У даному випадку цілком справедливим введення такого компоненту, як «викладач», оскільки він виступає своєрідною зв'язуючою ланкою між студентом та всіма іншими складовими, а у певних ситуаціях він може бути домінуючим компонентом як в організаційному, так і в методичному плані. На нашу думку, це проявляється, в першу чергу, під час моделювання навчального процесу, а також під час проектування практичної діяльності кожного студента, коли необхідно врахувати рівень його розвитку, професійну установку та особистісні потреби в оволодінні практичними професійними навичками.

Як показує аналіз реального стану підготовки соціальних працівників у різних університетах України (класичних і педагогічних), навчальний процес потребує посилення етичної підготовки, соціальної технології як теорії і практики соціальної дії. Тобто мова йде про посилення прикладної освіти, соціально спрямованої на формування комфортного соціального середовища у ЗВО, в якому і викладач, і студенти мали б змогу задовольнити свої потреби у саморозвитку.

Успіху в цьому плані у професійній освіті соціального працівника можна досягти, якщо будувати навчальний процес з урахуванням принципу варіативності, який зобов'язує враховувати не лише «полінійність руху між компонентами цілісного змісту предметного блоку залежно від фахового профілю підготовки соціального працівника у вищому навчальному закладі, що дозволить врахувати специфіку майбутньої спеціалізації студента» (Карпенко, 2017), і водночас це дозволить закріпити в ньому цілісність сприйняття професійної діяльності.

Визначаючи якісні ознаки комфортного соціосередовища у ЗВО, не слід жорстко диференціювати, розмежовувати їх, оскільки це

може дати негативні наслідки для формування цілісної особистості фахівця соціальної сфери. Слід зазначити, що окрім організаційних заходів (зокрема, корекція навчальних планів, введення спецкурсів тощо), значення окремих гуманітарних дисциплін та ефективність оволодіння ними студентами можна підвищити за рахунок введення перспективних педагогічних технологій.

Так, скажімо на кафедрі соціальної педагогіки та соціальної роботи Київського столичного університету імені Бориса Грінченка досить позитивно зарекомендували себе ігрові форми, дискусії, круглі столи, моделювання і презентація соціальних проєктів, вирішення поставлених проблемних завдань, створення студентами як сценаріїв, так і самих відеофільмів, аналіз відео сюжетів на основі реальних ситуацій (про життя «дітей-вулиці», технологія роботи з молоддю у кризових центрах, робота з молоддю з функціональними обмеженнями, реабілітація соціально-виховних проєктів по вразливих отримувачів послуг тощо). Все це загалом сприяє як закріпленню навчального матеріалу, так і оволодінню ними певними практичними професійними вміннями.

При цьому, ми не повинні забувати, що соціальна активність особистості є важливим аспектом життя суспільства, оскільки сприяє активному взаємодії між людьми, сприяє розвитку спільності та покращенню умов життя. Важливість соціальної активності полягає в тому, що вона сприяє формуванню позитивного соціального середовища, розвитку громадянського суспільства та підвищенню рівня соціальної свідомості у суспільстві. Водночас, важливими ознаками соціальної активності особистості є її здатність до самовираження, участь у громадському житті та активна позиція у вирішенні соціальних проблем. Розвинена соціальна активність свідчить про високий рівень соціальної компетентності та готовність до співпраці з іншими для досягнення спільних цілей (Лях, 2009).

З метою посилення комфортності соціосередовища для студентів, нами активно використовуються інноваційні технології. Це, зокрема, користування мультимедійною бібліотекою під час навчального процесу, використання під час підготовки до занять бібліотечної мережі Internet, створення електронних курсів згідно до

затверджених навчальних планів спеціальності «Соціальна робота» тощо.

У результаті об'єктивного аналізу наших позитивних досягнень, можна стверджувати, що педагогічна технологія – це та галузь діяльності, яку можна привести у ЗВО до координації всіх напрямків і умов, які можуть посилювати соціальну активність студентів в умовах соціосередовища, безперечно з врахуванням особливостей конкретного закладу освіти і конкретної спеціальності.

Ми свідомі того, що у кожному ЗВО (незалежно від того, класичний це університет чи педагогічний) можливе створення таких міждисциплінарних курсів діяльності, кафедр, спеціальностей, які б у своєму загалі сприяли підняттю рівня якості професійної підготовки студентів і забезпечували особистісну впевненість кожного із них у своїй готовності до практичної діяльності у різних соціальних інститутах і з різними категоріями клієнтів. Так, наприклад, для спеціальності «Соціальний працівник» вивчення курсів психологічного спрямування дозволяють підвищити не лише психологічну, але й фахову культуру майбутнього соціального працівника. У результаті запропонованих їм інформації, уявлень про себе як особистість в цілому та уявлень про себе як фахівця, котрий діє в різних ситуаціях, – це два різних відображення однієї реальності, які доповнюють одне одного.

Як стверджує колектив авторів навчального посібника «Актуальні питання соціальної роботи» (2023) «у відкритому світі, де майбутнє не може тут чітко прогнозованим, а теперішнє має декілька потенційних ліній розвитку, людина знаходиться в ситуації постійного вибору, пошуку оптимального рішення відповідно до швидкоплинних умов життя. Тому на всіх рівнях освіти повинні створюватись умови для розвитку інтелекту і творчих якостей особистості, підготовки її до життя у відкритому суспільстві, самостійної взаємодії з динамічним світом».

Наша позиція цілком співпадає з думкою інших вчених, оскільки ми усвідомлюємо необхідність у застосуванні інтегративного підходу до навчання майбутнього соціального працівника, згідно з чим передбачається поглиблення фундаментальних знань, диференціація навчання, встановлення раціонального

співвідношення теоретичного та практичного навчання, формування професійного мислення студентів (Семигіна, Брижовата 2020).

Висновки і перспективи подальших досліджень. Найбільш важливим, на нашу думку, у вирішенні означеної нами проблеми – створення комфортного соціосередовища – є вироблення освітніх галузевих стандартів для будь-якої спеціальності. Сьогодні існуючий Галузевий стандарт спеціальності «Соціальна робота» у повному обсязі передбачає пакет компонентів, які відображають гуманістичну складову, закріплену в особистісних якостях професіонала соціальної сфери. Створення комфортного соціосередовища у ЗВО пов'язане, перш за все, з його демократизацією, усвідомлення викладачами в навчальному процесі того факту, що навчання за своєю суттю є гуманітарний процес, в якому недопустимі ніякі форми боротьби і дискримінації студента, є напрямком щодо подальшого розгортання поглиблення гуманістичної складової.

Слід сказати, що головним сьогодні є прагнення формувати у студентів терпимість до

позицій і думок інших, у той же час «оберігати» думку тих, хто думає не так, як викладач і водночас створювати комфортні умови для студентів щодо уміння мати і відстоювати свою власну думку та розвивати особистісні якості з метою розвитку власної активності.

Таким чином, вивчення й осмислення соціально-педагогічного процесу взаємодії студента і соціального середовища університету середовища університету, дозволяє стверджувати, що діалектика соціосередовища і ЗВО полягає у тому, що спрямований розвиток особистості студента зумовлюється не лише вибором професії, соціальної роботи, а й підготовкою до її здійснення. Це вибір і «занурення» студента у відповідне освітнє середовище визначають стратегію подальшого професійного розвитку майбутнього соціального працівника.

Вищесказане дозволяє вважати оптимальними такі соціально-педагогічні умови, оскільки вони створюють таке поле життєдіяльності для студентів, на якому можуть проростати їхній творчий потенціал, професіоналізм, проявлятися гуманістичні ресурси, реалізовуватись особистісні та соціально-значущі якості.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Актуальні питання соціальної роботи: навч. посіб. / О. Денисюк та ін.; ред.: О. Епель, Т. Лях, І. Силантьєва. Ужгород: РІК-У, 2023. 420 с. URL: https://www.researchgate.net/publication/374582040_Aktualni_pitanna_socialnoi_roboti/related#fullTextFileContent.
2. Лях Т.Л. (2009). Зміст і напрями соціально-педагогічної роботи студентських волонтерських груп вищих навчальних закладів. Наукові праці Донецького національного технічного університету. 3(145). С. 274–279. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/1214/1/T_LYAKH_ZINSPRSGVNZ_KSP%26KO_IPSP.pdf.
3. Карпенко О.Г. (2023). Методи соціальної роботи як складова успішної професійної діяльності соціального працівника. Ввічливість. Humanitas. 4. С. 18–24. URL: doi: <https://doi.org/10.32782/humanitas/2023.4.3>.
4. Карпенко, О.Г. (2024). Моделирование самостоятельной работы студентов как составовой фахової активності у процесі формування професійних компетентностей. Ввічливість. Humanitas, (2), 126–131. URL: <https://doi.org/10.32782/humanitas/2024.2.18>.
5. Карпенко О.Г. (2017). Організація проблемно-модульного навчання майбутніх соціальних працівників в умовах вищого навчального закладу. / In Innovative processes in education. С. 59–74. URL: http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/8914/1/%D0%9Eleksiuk_SR4.pdf#page=59.
6. Karpenko O. G. (2016). The formation of professionalism in future social workers in the conditions of higher school. URL: <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/12228/Karpenko%20OG,%202016,%20Austria.pdf?sequence=1>.
7. Liakh, T., Spirina, T., Dulia, A., & Horchynskyi, R. (2022). Analysis of the Needs of Social Workers Regarding Their Utilization of ICT in the System of Provision of Social Services (Kyiv City, Ukraine). International Journal of Research in E-learning. 8(2), P. 1–21. URL : https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/44461/1/ICT_Liakh_Spirina_Dilyia_Horchinskii_FFSSO.pdf.
8. Семигіна, Т., Брижовата, О. (2020). Міжнародне визначення соціальної роботи // Соціальна політика і соціальна робота. № 3, 4. С. 144–145.
9. Соціальна робота: реалії та виклики часу: навч.-метод. посіб. / [уклад. С. О. Омельченко та ін.]; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, НПУ ім. М.П.Драгоманова, ДЗВО «Донбас. держ. пед. унт». 2021. 229 с.

10. Соціальна робота в Україні: навч. посіб. / За заг. ред.: І. Д. Зверєвої, Г. М., Лактіонової. Київ: Центр навчальної літератури. 2004. URL: https://bahmat.at.ua/zvereva_socialna_robota.pdf.

REFERENCES:

1. Denysiuk, O., Dulia, A., Vainola, R., Epel, O., Zhukov, V., Karpenko, O., Klishevych, N., Kotelevets, A., Lekholetova, M., Liutyi, V., Liakh, T., Ostrolutska, L., Petrochko, Zh., Sapiha, S., Sylantieva, I., Spirina, T., Sulitskyi, V., Faidiuk, O., & Shved, O. (2023). Aktualni pytannia sotsialnoi roboty (O. Epel, T. Liakh & I. Sylantieva, Red.). URL: <https://www.researchgate.net/publication/374582040>. [in Ukrainian].
2. Лях, Т. (2009). *Zmist i napriamy sotsialno-pedahohichnoi roboty studentskykh volonterskykh hrup vyshchyykh navchalnykh zakladiv*. [Content and directions of socio-pedagogical work of student volunteer groups of higher educational institutions]. *Naukovi pratsi Donetskoho natsionalnoho tekhnichnoho universytetu*, 3(145), 274–279. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/1214/1/t_lyakh_zinsprsvgvnz_ksp%26ko_ipsp.pdf. [in Ukrainian].
3. Karpenko, O. (2023). *Metody sotsialnoi roboty yak skladova uspishnoi profesiinoi diialnosti sotsialnoho pratsivnyka*. [Methods of social work as a component of the successful professional activity of a social worker]. *Vvichlyvist. Humanitas*, 4, 18–24, doi: <https://doi.org/10.32782/humanitas/2023.43>. [in Ukrainian].
4. Karpenko, O. (2024). *Modeliuvannia samostiinoi roboty studentiv u protsesi formuvannia fakhovykh kompetentnosti* [Modeling the independent work of students in the process of forming the professional competences]. *Vvichlyvist. Humanitas*, 2, 126–131, doi: <https://doi.org/10.32782/humanitas/2024.2.18>. [in Ukrainian].
5. Karpenko, O. (2017). *Orhanizatsiia problemno-modulnoho navchannia maibutnikh sotsialnykh pratsivnykiv v umovakh vyshchoho navchalnoho zakladu*. In *Innovative processes in education* (pp. 59–74). URL: http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/8914/1/%D0%9Eleksuk_SR4.pdf#page=59. [in Ukrainian].
6. Karpenko, O. (2016). *The formation of professionalism in future social workers in the conditions of higher school*. URL: <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/12228/Karpenko%20OG,%202016,%20Austria.pdf?sequence=1> [in Ukrainian].
7. Liakh, T., Spirina, T., Dulia, A., & Horchynskiy, R. (2022). Analysis of the Needs of Social Workers Regarding Their Utilization of ICT in the System of Provision of Social Services (Kyiv City, Ukraine). *International Journal of Research in E-learning*, 8(2), 1–21. URL : https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/44461/1/ICT_Liakh_Spirina_Dilyia_Horchinskii_FFSSO.pdf. [in Ukrainian].
8. Semyhina T., Bryzhovata O. (2002). *Mizhnarodne vyznachennia sotsialnoi roboty* [International definition of social work] // *Sotsialna polityka i sotsialna robota*. 3, 4. 144–145. [in Ukrainian].
9. *Sotsialna robota: realii ta vyklyky chasu: navch.-metod. posib. (2021)*. / [uklad. S. O. Omelchenko ta in.]; Kyiv. nats. un-t im. Tarasa Shevchenka, NPU im. M.P.Drahomanova, DVNZ «Donbas. derzh. ped. unt». Sloviansk: Vyd-vo B. I. Matorina. [in Ukrain].
10. *Sotsialna robota v Ukraini: Navch. posib. (2004)*. [Social work in Ukraine] / I. D. Zvereva, O. V., Bezpalko, S. Ya. Kharchenko ta in.; Za zah. red.: I. D. Zvierievoi, H. M., Laktionovoi. Kyiv: Tsentr navchalnoi literatury. Retrieved from https://bahmat.at.ua/zvereva_socialna_robota.pdf. [in Ukrainian].